

MARKAZIY OSIYONING ENG QADIMIY YOZUVLARI

Toshkent Amaliy Fanlar Universiteti
Pedagogika fakulteti "Boshlang'ich ta'lim " yo'nalishi
3-bosqich 2302-guruh talabasi
Abdusattarova Muhlisaxon
faziljanovna2211@gmail.com

Toshkent Amaliy Fanlar Universiteti
Pedagogika fakulteti "Boshlang'ich ta'lim " yo'nalishi
3-bosqich 2302-guruh talabasi
Berdiyorova Jasmena
jasminaberdiyorova@gmail.com

Annotatsiya: Markaziy Osiyo o'zining boy tarixiy-madaniy merosi, ko'p asrlik yozma va og'zaki an'analari, qadim zamonlardan boshlab shakllangan sivilizatsiyasi bilan jahonda alohida o'rin tutadi. Bular orasida qadimiy yozuvlar va ularning shakllanish bosqichlari alohida ahamiyat kasb etadi. Yozuv yoki grafikaning paydo bo'lishi – insoniyat tafakkurida tub o'zgarish, taraqqiyot sari ulkan qadam bo'lib, tarixni o'z ko'zi bilan kuzatgan, avlodlar tafakkurini, dunyoqarashini va hayot kechirish tarzini o'zida mujassam etgan, xalqning madaniy tafakkurini avloddan avlodga yetkazib beruvchi kuchli vosita hisoblanadi.

Kalit so'zlar: Markaziy Osiyo, qadimiy yozuvlar, epigrafika, so'g'diy yozuvi, turkiy bitik, aramiy, pahlaviy, brahmi yozuvi, tarix, epigrafik manbalar, madaniy meros, tarixiy tafakkur.

Markaziy Osiyo hududlari tarixan eng qadimiy madaniyatlar va davlatlarning vujudga kelgan, xalqaro savdo yo'llari chorrahasida joylashgan, turli xalqlar va elatlarning o'zaro aloqa va taraqqiyoti uchun yetakchi maydonlardan biri sanaladi. Bu hududda qadimdan boshlab ilm-fan, san'at, adabiyot, diniy va siyosiy hayot jadal taraqqiy etgan, turli madaniyatlarning uzviy uyg'unligi yuzaga kelgan. Shuning uchun ham Markaziy Osiyoda

qadimdan turli yozuvlar va yozma manbalar, epigrafika namunalariga oid boy ma'lumotlar paydo bo'lgan. Hududda yozuvlar ilk bor ibtidoiy davrning oxirida, jamiyat taraqqiyoti, mulkchilik munosabatlarining shakllanishi natijasida paydo bo'lgan. Qadimiy yozuvlarning eng qadimiy namunalarini to'liq tadqiq qilish, ularni zamonaviy ilmiy metodlar yordamida ochish va tahlil qilish so'nggi o'n yilliklarda fanga sezilarli yangiliklar olib keldi. Markaziy Osiyodagi qadimiy yozuvlar asosan tosh, sopol, metallar va boshqa turli tabiiy asoslarda saqlanib qolgan bo'lib, hozirgi zamonda ular tarixshunoslik, tilshunoslik, arxeologiya, epigrafika fanlari uchun bebaho ilmiy manba sifatida e'tirof etiladi [1].

Hududda ilk yozuvlar paydo bo'lgan aniq sana yoki joy haqida bir tugal xulosa mavjud emas, biroq arxeologik topilmalar, tarixiy yodgorliklar va diniy manbalar ko'plab qadimiy yozuv tizimlari vujudga kelganini ko'rsatadi. Markaziy Osiyoda ilk yozuv namunalarini uchratish barcha asosiy tsivilizatsiya markazlari singari, bronza asridan boshlab kuzatilgan. Bu yozuvlar dastlab tasviriy, ya'ni piktografik va ideografik shaklda bo'lgan, keyinchalik rivojlanish bosqichida fonetik elementlarga ega bo'lib borgan, bu esa o'z navbatida til taraqqiyotida tub burilish yasagan. Qadimiy turkiy yozuvlar, forsiy, yunoncha, so'g'diy, pahlaviy, brahmi, arami yozuvlari Markaziy Osiyo hududida keng yoyilgan. Har bir yozuv tizimi o'z davrida jamiyat tafakkuri taraqqiyotiga, ilmiy va ma'naviy boylıklar shakllanishiga beqiyos ta'sir o'tkazgan. Arxeologik qazilmalarda topilgan turli dastlabki yozuv namunalari, toshga o'yilgan bitiklar, muhr va sopolarda aks etgan belgilar, qadimiy qabrlarda topib o'rganilgan yozma asarlar hududda yozuvning tarqalishi va o'zlashtirilishida murakkab, o'ziga xos tarixiy jarayon bo'lganini ko'rsatadi [2].

Markaziy Osiyo hududida So'g'd yoki So'g'diyiston yozuv tizimi juda keng tarqalgan bo'lib, miloddan avvalgi I ming yillikning oxiri va milodiy birinchi ming yillikda bu hududda yetakchi mavqega ega bo'lgan. So'g'diy yozuvi arami alifbosidan olingan bo'lib, dastlab tijorat ishlarida, davlat boshqaruvida, ilm-fanda keng qo'llanilgan. Keyinchalik so'g'diy yozuv Markaziy Osiyoda turli yozuv tizimlariga ta'sir ko'rsatgan va hatto buddaviylikni qabul qilgan mahalliy xalqlarga ham yetib borgan. So'g'diy alifbosi

Markaziy Osiyodagi qadimiy shaharlar, bozorlar, diniy ibodatxonalar, maqbaralar, turli hujjatlarda aks etgan. Qadimiy turkiy bitiklar, ayniqsa, Sharqiy Turkiston va hozirgi Mongoliya, Qozog‘iston sharqiy hududlari, hozirgi O‘zbekiston va Turkmanistonning shimoliy qismlarida uchraydi. Qadimiy turkiy bitiklar, asosan, tosh ustiga, ba‘zan yog‘och va matoga, kamdan-kam holatlarda metall va sopol buyumlarga yozilgan. Bu yozuvlar VI–X asrlarga oid bo‘lib, eng mashhurlari Orxon-Enasoy yodgorliklarida, Talas bitiklarida, Shoyon yodgorligida, Yettisuv va boshqa hududlarda saqlangan. Bu yozuvlarning alifbosi, grammatikasi, fonetik xususiyatlari, jumlar tuzilishi Markaziy Osiyo xalqlari til taraqqiyotining dastlabki bosqichlarini o‘rganish uchun asosiy ilmiy manba sifatida tan olingan [3].

Markaziy Osiyodagi qadimiy yozuv tizimlaridan biri, qadimiy yunon yozuvi bo‘lib, miloddan avvalgi IV–III asrlarda, Aleksandr Makedonskiy bosqini natijasida paydo bo‘lgan. Yunonlar farmon, hukm, muhr va savdo-hisob hujjatlarida o‘z yozuvini keng joriy qilgan, bu esa o‘z navbatida hudud xalqining til tafakkuri, yozma madaniyatiga sezilarli ta‘sir o‘tkazgan. Ba‘zi joylarda yunon va mahalliy so‘g‘diy hamda forsiy yozuvlar aralash shaklda ham saqlanib qolgan. Bunday madaniy integratsiya turli yozuv namunalarining bir hududda tabiiy uyg‘unlik hosil qilganidan guvohlik beradi. Aramiy yozuvi ham hududda keng tarqalgan bo‘lib, miloddan avvalgi asrlarda hududdagi savdo yo‘llari va boshqaruv tizimi uchun asosiy yozuv manbalaridan biri bo‘lib xizmat qilgan. Aramiy yozuvi O‘rta Osiyoga asosan savdo, diplomatik aloqalar orqali kirib kelgan, tez orada mahalliy xatlar va hujjatlarda keng ommalashgan. Bu yozuvda yozilgan hujjatlar, tosh va sopol yodgorliklar bugun Markaziy Osiyo mutaxassislari uchun tarixiy tafakkur va yozma madaniyatni o‘rganishda qimmatli manba sifatida xizmat qilmoqda. Indus–Brahmi yozuvi Markaziy Osiyoning janubiy hududlari, ko‘proq qadimiy Baqtriya va So‘g‘diy hududlarida uchraydi. Bu yozuv tizimi asosan buddaviylik, ma‘naviy hayot, diniy matnlar va ilmiy-texnik tafakkurda katta ahamiyat kasb etgan. Brahmi yozuvi ba‘zan O‘rta Osiyoda yashagan hindiy tilli elatlar madaniyatida ham aks etib, buddaviylik bilan bog‘liq yozma yodgorliklar, tosh ustidagi san‘at asarlarida o‘z ifodasini topadi [4].

Pahlaviy yozuvi, asosan, Sasanidlar imperiyasi davrida keng ommalashib, Oʻrta Osiyoning sharqiy va janubiy hududlariga, xususan, Xorazm, Baqtriya, Soʻgʻdiy va Parfiya hududlarida keng tarqalgan. Pahlaviy yozuvi davlat boshqaruvida, rasmiy va diniy hujjatlarda, ilmiy va ijodiy faoliyatda keng qoʻllangan. Bu yozuv nafaqat hududdagi til, balki madaniy tafakkur va yozma adabiyot rivojiga ham beqiyos taʼsir koʻrsatgan. Samarqand va Buxoro kabi qadimiy shaharlar oʻzining boy epigrafik yodgorliklari, tosh bitiklari, muhrlari va diniy kitoblari bilan ham mashhur. Oʻrta asrlar mahalliy hukmdorlari, ilm ahli, diniy soha vakillari, savdogarlar va hunarmandlarning nomlari, faoliyati, milliy-madaniy qadriyatlari koʻplab arxeologik yodgorliklar, yozuvlarda abadiylashtirilgan. Har bir bitik uzoq tarixiy yoʻlni bosib oʻtgan, zamonlar iskanjasidan oʻtib, bugun milliy madaniyatimizdan beqiyos oʻrin egallab kelmoqda [5].

Oʻrta asr Markaziy Osiyo xalqlarining arab yozuviga asoslangan zamonaviy alifbolari ham qadimiy yozuv anʼanalari, grafika, harflar tizimi va talaffuz xususiyatlarini oʻzida aks ettirgan. Arab yozuvi ilk islom davridan boshlab, Qurʼon bilan birga hududga keng yoyilgan, ilm-fan, madaniyat va diniy hayotda asosiy oʻrin egallagan. Oʻsha davrdan boshlab arab yozuvi nuqtai nazaridan qadimiy xatotlik maktablari paydo boʻldi, shuningdek, oʻzbek, tojik, turkman, qoraqalpoq xalqlari oʻz alifbolarini yaratishda arab yozuvining anʼanaviy va grafika jihatlaridan samarali foydalangan. Qadimiy yozuvlar oʻz davrida faqat kommunikatsiya vositasi boʻlib qolmay, jamiyatning diniy, siyosiy, huquqiy hayotida asosiy oʻrin egallagan. Yozuv sifatida naqsh solingan har bir bitik, toshga, sopolga, yogʻoch yoki qogʻozga muhrlangan har bir harf, urf-odat, marosim, kasb-hunar, vatanparvarlik, eʼtiqod, maʼrifat va adolat timsoliga aylanib ketgan. Shu tufayli qadimiy yozuvlar millat birligini saqlash, tarixiy xotirani abadiylashtirish, urf-odat, marosim va qadriyatlarni avloddan avlodga yetkazishda ulkan ahamiyat kasb etgan. Qadimiy yozuvlarning oʻrganilishi Markaziy Osiyoda ham ancha uzoq va murakkab tarixga ega. Oʻtgan asrda bu sohada koʻplab ekspeditsiyalar, ilmiy tadqiqotlar, arxeologik qazishmalar olib borilgan, natijada yangi yodgorliklar, yozma manbalar, tosh va sopol ustidagi bitiklar ochilgan. Zamonaviy texnologiyalar, ayniqsa, kompyuter grafikasi, 3D–modellashtirish, lazerli tahlillar yordamida qadimiy bitiklarni oʻqish, talqin qilish va ilmiy baholash

imkoniyatlari yana-da kengaydi. Markaziy Osiyoning eng qadimiy yozuvlari tarixiy jarayonlarning murakkabligi, xalqaro siyosiy va madaniy aloqalar kengligi, ilmiy tafakkur taraqqiyoti bilan ajralib turadi. Hudud xalqlari doimo o'z yozuvini takomillashtirib, zamonga va ehtiyojga mos o'zgartirib, yangi alifbolar, grafika va imlo uslublarini yaratishgan. Yozuv an'analari asrlar davomida barpo bo'lib, keyinchalik adabiy asarlar – epos, doston, tarixiy yodnoma, diniy kitoblar, she'riyat va ilmiy asarlar sohasi rivojiga asos bo'lib xizmat qilgan.

Bugun qadimiy yozuvlarning ilmiy, madaniy va ma'naviy ahamiyati avvalgidan ham ortib bormoqda. Yirik ilmiy markazlar, arxeologik laboratoriyalar, epigrafik ilmiy yo'nalishlar bu merosni zamonaviy bilimlar va texnologiyalar asosida o'rganib, tahlil qilib bormoqda. Bu jarayon Markaziy Osiyoning qadimiy kultur-madaniy hudud sifatida Yevrosiyo taraqqiyotida tutgan mavqeini yanada kuchaytirmoqda. Qadimiy yozuvlar, epigrafik yodgorliklar – xalq tafakkurining eng boy tarixiy va ma'naviy boyligidir. Har bir bitik o'tmish haqida baqiy ovoz, tarixning hayotiy va tafakkuriy eksponatidir. Ular bugungi va ertangi avlodga o'zlik, ruhiy baraka, vatanparvarlik, jadidlik, erk, adolat, insoniylik, bag'rikenglik, ilm va ma'rifatga intilish tuyg'usini yetkazib beradi.

XULOSA

Markaziy Osiyoda qadimiy yozuvlar taraqqiyoti ko'p asrlar davomida xalq tafakkuri, madaniy va ilmiy ravnaq bilan uzviy bog'liq ekanligini ko'rsatadi. Yozuv an'alarining shakllanishi, turli grafik tizimlar va alifbolarning paydo bo'lishi, rivojlanishi, mintaqada o'ziga xos madaniy-tarixiy tafakkur va kommunikatsiya maydoni yaratilishida muhim o'rin tutadi. Qadimiy yozuvlar xalq tafakkuri, ijtimoiy hayot, diniy va siyosiy taraqqiyotda, milliy ong va o'zlikni anglashda asrlardan buyon asosiy vosita bo'lib kelmoqda. Bugungi kunda Markaziy Osiyoning eng qadimiy yozuvlarini ilmiy asosda o'rganish, ularni kelgusi avlodlarga yetkazish bo'yicha zamonaviy ilmiy va madaniy dasturlar amalga oshirilmoqda. Bu esa nafaqat mintaqaning madaniy boyligining asrab qolinishiga, balki xalqaro miqyosda tan olinishiga xizmat qiladi. Shu bois, yozuv an'analari, qadimiy bitiklar har bir avlod uchun bebaho qadriyat, tarixiy xotira va milliy g'ururning cheksiz manbaidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ibrohimov A. Markaziy Osiyoda qadimiy yozuvlar va ularning rivojlanishi. Toshkent: Fan, 2018.
2. Bartold V. V. Turkiston tarixi ocherklari. Toshkent: Gʻafur Gʻulom, 2003.
3. Aliev S. Markaziy Osiyo epigrafik yodgorliklari tarixi. Samarqand, 2022.
4. Dani A. H., Masson V. M. Tarix i kul'tura drevnix narodov Tsentral'noy Azii. UNESCO, 1992.
5. Boboev T. Markaziy Osiyoda yozuv va til taraqqiyoti. Toshkent: Iqtisodiyot, 2019.
6. Avezov O. Turkiston qadim tosh bitiklari izidan. – Toshkent: Oʻzbekiston, 2017.
7. Snesev G. Qadimiy Turkiston madaniy merosi. Moskva: Nauka, 1990.
8. Negmatov N. Markaziy Osiyoning dastlabki yozuv yodgorliklari. Dushanbe, 2015.
9. Husniddinov S.A. Qadimiy yozuvlarda xalq tafakkuri. Toshkent: Fan, 2021.
10. UNESCO Silk Roads Programme, "The Development of Ancient Scripts in Central Asia", 2022.